

ULUMU'L-KUR'AN'IN İHTİLAFLI MESELELERİNİN TEYSİRÜ'T-TEFSİR'DEKİ YANSIMALARI: NESH, HURUF-I MUKATTA VE MU'ARREB KELİMELER ÖRNEĞİNDE*

Mehmet Fatih DEDE¹

Öz

Ulûmu'l-Kur'ân'ın en zorlu ve en ihtilaflı konularından üç tanesi Nesh, Huruf-ı Mukattaa ve Kur'an'da Mu'arreb Kelimelerin Varlığı konularıdır. Tefsir tarihi boyunca müfessirler ve tefsir usulüne dair eser veren âlimler farklı ağırlıkta da olsa muhakkak bu konular üzerinde durmuşlardır. Müfessirler tefsirlerinin mukaddimelerinde veya ilgili ayetlerin tefsirinde bu konulara dair görüşlerini dile getirmiş ve bu görüşlerini de tefsirlerine yansıtmışlardır. Biz de makalemizde adı geçen üç konu ile ilgili kısa ve genel bilgiler verdikten sonra İbâziyye fırkasının bu konulara dair görüşlerini tespit etmeye çalışacağız. Bunu yaparken de İbâziyye'nin üç tefsir telif etmiş olan Kutbu'l-Eimme lakaplı sembol ismi Muhammed b. Yusuf Itfiyyiş'in telif ettiği son tefsiri Teysiru't-Tefsir adlı eserde bu konulara nasıl yaklaştığını ve bu yaklaşımının tefsirine nasıl yansıdığını tespit edip değerlendirmeye çalışacağız. Bu çalışmamızla akademik camiada yeterince tanınmayan İbâzîler'in, tefsir ilmi açısından önemli yere sahip bu konular hakkındaki görüşlerini tespit etmiş ve ilgililere sunmuş olacağız.

Anahtar Kelime: Tefsir, Nesh, Huruf-ı Mukattaa, Mu'arreb, Teysiru't-Tefsir.

* Bu çalışma, "Kur'an'ın İbâzî Yorumu (Itfiyyiş'in Teysiru't-Tefsir'i Örneği)" başlıklı tez'den üretilmiştir.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, E-posta: mfatihdede@artuklu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6659-6087.

THE REFLECTION OF NESH, HURUF-I MUQATTA'A AN MUARREB WORD, WHICH ARE THE KONTESTED ISSUES OF THE ŪLŪMU'L-QUR'AN İN TEYSİRÜ'T TAFSİR

Abstract

Three of the most challenging issue of Tafsir and, where the diversities of views are seen, are Nesh, Hurufu Muqatta'a and the existence of Muarreb Words in Qur'an. During the history of Tafsir, glassators and scholars who made Works on the Tafsir though different weights, surely focused on this issues. Glassators expressed their views on this issues in the commentary or in the interpretation of the relevant verses/âyât and they reflected this views on their interpretation. After giving brief and general information about three issues mentioned in our article, we will try to determine the opinion of the İbâziyye sect on these issues. Muhammed b. Yusuf İtfiyyîş is the symbol name of İbâziyye sect, nicknamed Qutbu'l-Aimnee, which had compiled three tafsir of İbâziyye sect. In his last work Teysiru't-Tefsir, we will try to identify and evaluate how he approaches these issues and how this approach is reflected in his commentary. With this study, we have determined the opinions of the İbâziyye sect, which is not well known in the academic community, on these issues, which have an important place in terms of tafsir science, and present them to those concerned.

Keywords: Tafsir, Nesh, Huruf-ı muqatta'a, Mu'arreb, Teysiru't-Tafsir.

GİRİŞ

Başlangıçtan günümüze kadar tefsir ilimlerine dair eser veren veya tefsir telif eden âlimlerin eserlerine baktığımızda bazı konuların diğer konulara nazaran daha çok tartışıldığını ve üzerinde daha çok durulduğunu görmekteyiz. Bu konulardan üç tanesi de makalemize konu olan nesh, huruf-ı mukattaa ve mu'arreb kelimeler konularıdır. Müelliflerin bu konulara olan yaklaşımları ayet tefsirlerini de etkilemiştir. İtfiyyîş* de (ö. 1332/1914) tefsirinde bu konular üzerinde durarak görüşünü belirtmiş ve ilgili ayetleri de ona göre tefsir etmiştir.

* “Muhammed bin Yusuf İtfiyyîş 1236/1820 yılında Cezayir'in güneyinde bulunan Gerdâye (Gardia) merkezine bağlı Yescen kasabasında doğdu. Öğrenimini, Cezayirli seçkin İbâzî âlimlerinin okuduğu bir kurum olan Ma'hedül-hayat'ta tamamladıktan sonra, genç yaşına rağmen bir taraftan kitap yazıp talebe yetiştirerek ilmi faaliyetlerde bulunurken diğer taraftan da ülkesinin Fransa sömürsünden kurtulması için Cezayir Milli Mukavemet Hareketi, Yeni İslahat Hareketi ve Azzabe gibi kuruluşlar içinde öncü görevi yaparak Cezayir halkını fikri ve siyasi yönden etkiledi. İslam birliği (Panislamizm) fikrine ilgi duyup bunu savunduğu için Sultan II. Abdülhamid tarafından kendisine bir takdirname ile altın madalya verildi. Zühd ve takvayı hayatının ana ilkesi haline getiren İtfiyyîş geceleri az uyur, namazlarını mutlaka cemaatle kılar, zamanının önemli bir kısmını okuma, yazma ve talebe yetiştirme faaliyetlerine ayırırdı. Akâid, tefsir, hadis ve fıkıh alanlarında kendini ihtisas derecesinde yetiştirdiği için kendisine “Kutbü'l-eimme” unvanı verilmiştir. İtfiyyîş ayrıca tarih, felsefe, mantık, matematik, Arap dili ve edebiyatıyla ilgilenip bu sahalarda da eser verebilecek bir seviyeye ulaşmıştır. İbâziyye'nin yeniden canlanıp yayılmasında önemli rol oynayan İtfiyyîş'in 300'ü aşkın eseri bulunmaktadır. Telif ettiği Himyânü'z-zâd ilâ dâri'l-me'ad, Dâ'il-amel ilâ yevmi'l-emel ve Teysirü't-tefsir adlı üç tefsir ile İbâzî tefsir geleneğinde çok önemli bir konuma sahip olan İtfiyyîş 1332/1914'te Yescen'de vefat etti.” (Ayrıntılı bilgi için bkz. Dede, Mehmet Fatih, “Kur'an'ın İbâzî Yorumu (İtfiyyîş'in Teysiru't-Tefsir'i Örneği)”, Dicle Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi. S. 24-53.) Müellifin lakabının telaffuzuyla alakalı ihtilaflar vardır. Biz bu çalışmamızda Ethem Ruhi Fığlalı'nın “İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri” adlı doktora tezi ile Muhsin Demirci tarafından yazılan “Tefsir Tarihi” adlı kitaptaki “İtfiyyîş” telaffuzunu tercih ettik. Fığlalı söz

İtfiyyiş'in konuyla ilgili görüşlerine ve bu görüşlerinin tefsirine olan yansımalarına geçmeden önce makalemize konu olan –ve makalemiz boyunca kısaca “Teysir” diye zikredeceğimiz- Teysiru't-Tefsir adlı eser hakkında genel bilgiler vermek yerinde olacaktır.

1. TEYSİRÜ'T-TEFSİR'İN GENEL ÖZELLİKLERİ VE KAYNAKLARI

Bu eser Muhammed b. Yusuf İtfiyyiş tarafından telif edilen üçüncü ve son tefsirdir. Bu tefsirle ilgili üç tez hazırlanmıştır. Bunların ikisi yüksek lisans -Ürdün'de (Media Tafsir, 2017)* ve Türkiye'de (Yök, 2017)* - biri ise doktora tezidir (Yök, 2018).*

Elimizde mevcut olan nüsha 2012 yılında tahkikli olarak basılmıştır. Bu baskıda eser, son cildi fihrist olmak üzere, 17 ciltten oluşmaktadır.

Müellif bu tefsirini altmış küsur yaşındayken yazmaya başlamış (İtfiyyiş, 2012, s. 1/2) ve seksen küsur yaşındayken yazımını tamamlamıştır (İtfiyyiş, 2012, s. 1/22). Kendisi bu tefsiri yazmaya başladığında kırk yılı aşkın hocalık yapmış olmanın ve ikisi tefsir olmak üzere onlarca kitap yazmış olmanın tecrübe ve birikimine sahipti (İtfiyyiş, 2012, s. 1/2).

İtfiyyiş, daha evvel iki tefsir telif ettiği halde bu tefsiri telif etmeye neden ihtiyaç hissettiğini Teysir'e yazmış olduğu kısa mukaddimesinde şöyle izah eder: “Henüz genç yaşta telif ettiğim Himyan'a rağbetin azaldığını ve insanların Dâ'il-'amel adlı tefsirime karşı tembellik ettiklerini görmem üzerine okuyucuları sıkmayan gıpta edilecek bir tefsir yazmak istedim (İtfiyyiş, 2012, s. 1/1).”

İtfiyyiş'in neden yeni bir tefsir yazmaya ihtiyaç duyduğuna dair bir başka ipucuna da Halilî'nin (d. 1942) kendi tefsirine yazmış olduğu mukaddimedede rastlamaktayız. Halilî isrâiliyat konusu üzerinde dururken özetle şöyle demektedir: “Bazı müfessirler hâlâ

konusu çalışmasında müellifin lakabını “İtfiyyiş” ve “İtfiyyiş” şeklinde olmak üzere iki şekilde zikretmiştir. Fığlalı'nın bu tercihi “İtfiyyiş” şeklindeki telaffuzun doğru olduğuna dair bizde kanaat oluşturdu. Ayrıca Demirci'nin kitabının ilahiyat fakültelerinde yaygın bir şekilde ders kitabı olarak okutulması ve yine ilahiyat fakültelerinde yaygın olarak okutulan bir diğer kitap olan İsmail Cerrahoğlu'nun Tefsir Usulü adlı kitapta da tezimize konu olan müellifin lakabının Demirci'nin kitabındakine benzer bir şekilde “İtfiyyiş” diye aktarılmasından dolayı müellifin Türkiye'de daha çok “İtfiyyiş” lakabıyla tanındığına kanaat getirmemiz bu tercihimizde etkili oldu.

* Çakmaktaş, Nurullah, “İbâzî Müfessir Etfafeyiş Ve Teysiru't-Tefsir Adlı Eseri”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) İstanbul 2009. Erişim Linki: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>, Erişim Tarihi: 20.12.2017.

* Muhammed Mustafa, Derviş, Menhecü's-Şeyh Muhammed b. Yusuf İtfiyyiş fi Tefsirihî Teysiru't-Tefsir, (Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi,) Ürdün 1994. Erişim Linki: <https://media.tafsir.net/ar/books//1777/6742.pdf>, Erişim Tarihi: 20.12.2017.

* Dede, Mehmet Fatih, “Kur'an'ın İbâzî Yorumu (İtfiyyiş'in Teysiru't-Tefsir'i Örneği)”, (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü) Diyarbakır 2018. Erişim Linki: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> Erişim Tarihi: 20.12.2020.

tefsirlerini aklın ve naklin reddettiği isrâîlî rivayetlerle doldurmaktadır. Bizi üzen şeylerden biri de Kutbu'l-Eimme Itfiyyîş'in gençliğinde telif ettiği Himyânu'z-Zâd adlı eserinde bu rivayetlere çokça yer vermesidir. Kendisinin de bu durumun farkına varıp üzüldüğünü, Himyân'ın bütün nüshalarını toplayıp yok etmeyi temenni ettiğini duydum. Böyle bir şeyin imkânsızlığını gören Kutub, bu durumdan dolayı söz konusu rivayetleri içermeyen iki tefsir daha telif etmiştir... ” (el-Halili, 1984, s. 1/33-37).

Itfiyyîş bu tefsiri yazmış olmaktan onur duyar ve bizzat kendisi talebelerini bu tefsire yönelmeleri ve sıkıştıklarında bu tefsire müracaat etmeleri için teşvik ederdi (Itfiyyîş, 2012, s. 1/3). Müellif bir dostuna yazmış olduğu mektupta Teysir'i “İçinde gereksiz uzatmaların olmadığı titizlikle telif edilmiş bir eser” olarak nitelemektedir (Itfiyyîş, 2012, s. 1/23). Başka bir mektubunda ise Teysir ile alakalı olarak şu ifadeler yer verir: “Rahman ve Rahim olan Allah'a hamd olsun ki artık sizi diğer tefsirlerden müstağni kılacak mezhebi izah eden bir tefsiriniz var. Ben bu tefsirde diğer mezheplerin görüşlerine de yer verdim. Bunu yapmaktaki amacım söz konusu görüşlerden hak olanı kabul etmek bâtil olanı da reddetmek ve çürütmektir. Bu tefsire rağbet etmeniz için size bundan bahsettim. Zira bu tefsir, Allah'a şükürler olsun ki, orta hacimli olduğu halde büyük hacimli tefsirlerde olmayan bilgileri de içermektedir.” (Itfiyyîş, 2012, s. 1/1).

İbâzî âlimlerden A'veşt bu tefsiri şöyle tanıtır: “Bu tefsir muhtasar olma ve açıklık ile diğer tefsirlerden ayrılır. Şeyh bu tefsirinde özel durumlar hariç uzun belagat, sarf ve nahiv tahlillerinden kaçınmış; şer'î ve ictimaî konulara yoğunlaşmıştır. Kendisi bu tefsirinde hem rivayet hem dirayet metodunu kullanmıştır.” (A'veşt, tsz., s. 161).

Itfiyyîş, Teysir'i telif ederken kaynaklara müracaat etme noktasında mezhebî bir taassuba kapılmamıştır. Müellif kendi yazdığı eserlerin yanı sıra ibâzî, sünnî, şîî, tasavvufî ve daha pek çok kaynağı kullanmaktan imtina etmemiştir. Itfiyyîş'in istifade ettiği kaynakların sayısının çok fazla olması nedeniyle biz burada kaynakları ismen zikretmek yerine okuyucuları kaynakların tam listesine (Itfiyyîş, 2012, s. 17/363-370) yönlendirmekle yetineceğiz.

Bu girişten sonra Ulûmu'l-Kur'ân'ın ihtilafı meselelerinden olan nesh, huruf-ı mukattaa ve mu'arreb kelimeler konularının Teysir tefsirine nasıl yansıdığını maddeler halinde ele almak istiyoruz.

2. NESH

Nesh sözcüğü sözlükte bir şeyi kopyalamak, aynısını başka yere aktarmak; bir şeyi iptal edip yerine başkasını ikâme etmek, bir şeyi hemen peşinden gelen bir şeyle izâle etmek gibi

mânalara gelir (İsfahânî, 1412, s. 801; İbn Manzûr, 1414, s. 3/61; Nehhâs, 1408, s.57). Terim olarak ise şer‘i bir hükmün daha sonra gelen başka bir hükümlle ilga edilmesine nesh denir (Bârizi, 1418, s. 19; Suyûtî, 1974, s. 3/66-67; Zerkeşî, 1957, s. 2/29). Bir hükmü ilga edene nâsih; hükmü ilga edilene de mensuh denir (Çetin, 2006, s. 32/579; Şimşek, 1997, s. 401).

Tefsir ilminin en çetin ve ihtilafların en çok olduğu konularından biri de nesh konusudur (Cerrahoğlu, 1996, s. 13/122; Dihlevî, 1986, s. 83). Kur’an’ın tefsirini yapmak ve ondan hüküm istinbat edebilmek için nesh ilmini bilmenin şart olduğu belirtilmiştir (Cerrahoğlu, 2003, s. 122; Suyûtî, 1974, s. 3/66). Rivayetlere göre Hz. Ali (ra) (ö. 40/661), nâsih ve mensuhu bilmediği halde mescitte insanlara vaaz eden şahsa -rivayetin başka bir versiyonuna göre ise insanlara kıssa anlatan birine- “Mescidimizden çık ve burada vaaz etme; helak oldun başkalarını da helak ettin.” dediği rivayet edilir (Şimşek 1986, s. 235-248; Nehhas, 1408, s.47-49).

Neshin Kur’an’da vukû bulduğunu savunan âlimler mensuh ayetlerin sayısına dair -beş ile 500 arasında değişen- farklı görüşler dile getirmişlerdir (Dihlevi, 1986, s. 83-93). Buna karşın Kur’an’da neshin hiç vâki olmadığını savunan görüşler de vardır. Bu görüşe göre ise nesh denilen şey, Allah’ın şartlara göre çözümler sunmasıdır. Bu durum, Kur’an ayetlerinin farklı gelişmelere göre işlevsellik kazanmasını ifade eden “durumsallık” kavramında ifadesini bulmaktadır (Aydın, 2014, s. 53-54; Kırca, 1997, s. 53-56). Neshin Kur’an’da varlığı, mensuh ayetlerin sayısı, Kur’an’ın sünnet ile neshedilip edilemeyeceği, neshin çeşitleri ve hangi hususlarda neshin olabileceği gibi konular âlimler arasında tartışılan konulardır. Bu konuları, ele almak çalışmamızın boyutlarını ziyadesiyle aşacağından dolayı, ilgili eserlere* havale ederek Itfiyyiş’in nesh konusuna yaklaşımını ele almaya çalışacağız.

2.1. Teysiru’t-Tefsir ve Nesh

Teysir’e baktığımızda müellifin -hükmü bâki lafzı mensuh ayetler konusu hariç- nesh konusuna yeterince yer ayırdığını ve mensuh ayetlerin sayısını azaltmaktan yana bir tavır sergilediğini görmekteyiz. Itfiyyiş’in nesh konusuna dair görüşlerini maddeler halinde şu şekilde özetleyebiliriz:

* Konu ile ilgili Ayrıntılı bilgi için bkz.: Zerkeşî, el-Burhân..., C.2, s.28-45; Suyûtî, el-İtkân..., C.3, s.66-88; Dihlevî, Fevzu’l-Kebîr..., s.83-95; ez-ZÜRKÂNÎ, Muhammed Abdulazim, Menâhilu’l-İrfân fi Ulûmu’l-Kur’an, Matbaatu İsa ve Şurekâuhu, tsz., C.2, s.175-270; Şimşek, M. Sait, “Kur’an’da Nesh Meselesi”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1986/2, 235-248; Şimşek, Günümüz Tefsir Problemi, s. 401-427; Çetin “Nesh”, DİA, C.32, s.579-581; Abdulhamit Birışık, “Nesh”, DİA, C.32, s.584-586. Mustafa Öztürk, “Tefsir Tarihinde Özgünlüğün Adı: Ebû Muslim el-İsfahânî”, İslâmiyât, 2003 C.6, S.2, s. 123-140.

- Nesh ile bedâ (İlhan, 1992, s. 5/290-291) ayrı şeylerdir. Bedâ, daha evvel gizli kalan şeyin açıklığa kavuşması demektir. Bu Allah hakkında muhal olan bir şeydir. Neshin, bedâyı gerektirmesi nedeniyle Kur'an'da nesh yoktur iddiasında bulunmak bâtıl bir iddiadır. Nesh, ezelde izâle edileceğine karar verilmiş bir hükmün zamanı geldiğinde kaldırılmasıdır. Hâşâ Allah'a gizli kalmış bir durumun açıklığa kavuşmasıyla meydana gelen bir değişiklik değildir. Yüce Allah bundan münezzehtir (Itfiyyiş, 2012, s. 1/309).

- Nesi', neshten ayrı olup ahabâra dair ayetlerde vâki olabildiği gibi başka konulara dair ayetlerde de vâki olabilir. Nesi', ayetin akıldan/kalpten tamamen silinip unutturulması olup Hz. Peygamber'e de şamildir. Zira yüce Allah “سَنُقَرِّئُكَ فَلَا تَنسَىٰ إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ” / Sana (Kur'an'ı) okutacağız; artık Allah'ın dilediği hariç, sen hiç unutmayacaksın” (A'lâ, 87/6) ayetinde bu durum açıkça belirtilmiştir. “وَلَئِنْ شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ بِهِ عَلَيْنَا وَكِيلًا” /Andolsun, dileseydik biz sana vahyettiğimizi tamamen ortadan kaldırırdık; sonra bu konuda bize karşı kendine hiçbir yardımcı da bulamazdın.” (İsrâ, 17/86) ayetinde dile getirilen imtina' ise neshi caiz olmayan ayetlerle ya da Kur'an'ın bütünüyle ilgilidir. İnsâ' edilen ayetlerin mânası başka ayetlere dercedilmiş olabilir. Aksi halde bu ayetlerin kişilere yüklediği mükellefiyet de kaldırılmış olur. İnsâ' ile nesh arasında umum husus farkı vardır. İkisinin ortak noktası ise kalpten kaldırılıp unutturulmasıdır. Neshin insâ'dan farkı neshedilen ayetin hükmünün veya lafzının bâki kalabilmesidir. İnsâ'nın neshten farkı ise ahabâra dair ayetlerde de vâki olabilmesidir (Itfiyyiş, 2012, s.1/213).

- Itfiyyiş “وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ” / Biz bir ayeti değiştirip yerine başka bir ayet getirdiğimiz zaman -ki Allah, neyi indireceğini gayet iyi bilir- onlar Peygamber'e, ‘Sen ancak uyduruyorsun.’ derler. Hayır, onların çoğu bilmezler.” (Nahl, 16/101) ayetini tefsir ederken Kur'an'da neshin vukû bulmasının hikmetini şöyle açıklar: Nesh, Allah'ın, insanlara, kendisi için malum ancak insanlar için gizli olan bir süreye kadar bir şeyi emretmesi daha sonra ise insanların maslahatı için o emri ilgâ edip başka bir şeyi emretmesidir. İnsanlar da elleri altında çalışanlara bir şeyi emreder ardından yeni şartlara göre başka şeyi emrederler. İnsanların aynı konuyla ilgili olarak verdikleri emri değiştirmelerinin sebebi yeni oluşan şartları önceden bilememeleridir Ancak böyle bir şey Allah hakkında geçerli değildir. O'nun verdiği emri değiştirmesinin sebebi insanların maslahatıdır. Mahir olan doktor da bazen hastasına bir şeyi tavsiye ettikten bir süre sonra hastasından tavsiye ettiği şeyi terk edip zıddını yapmasını isteyebilir. Dinî hususlar da inananlar için tedavi edicidir. Tedavinin zamana ve sebeplere göre değişkenlik göstermesi gibi dinî hususlar da bu sebepten ve Allah'ın dilediği başka hikmetlerden dolayı değişebilir (Itfiyyiş, 2012, s. 8/79).

- Kur'an'da üç türlü nesh vukû bulmuştur: Lafzın ve hükmün neshedilmesi; lafzın neshedilip hükmün bâki bırakılması ve lafzın bâki bırakılıp hükmün neshedilmesi (Itfiyyiş, 2012, s. 1/213). Itfiyyiş, nesh çeşitlerini şu şekilde örneklendirmiştir:

a-) Lafzı ve Hükümü Mensuh Olan ayetler: Bir grup sahâbinin gece kalkıp bir sûreyi okumak istediği ancak hiçbirinin besmeleden sonrasını hatırlayamadığı ve o gecenin sabahında durumu Peygamber'e sorduklarında o sûrenin lafzen ve hükmen neshedildiği cevabını aldıkları rivayet edilir. Yine “عشر رضعات معلومات يحرمن / Bilinen on emzirme haram kılar.” ibaresi de lafzen ve hükmen neshedilen ayetlerdendir. Ahzâb sûresinin çoğu kısmı da bu şekilde neshedilmiştir. Neshten evvel bu sûrenin uzunluğu Bakara sûresine denkti. Sahâbeden biri der ki “Daha önce okuduğum sonradan bize unutturulan müsebbihelere benzeyen bir sûre vardı. O sûreden aklımda sadece “يا أيها الذين آمنوا لم تقولون ما لا تفعلون فتكتب شهادتها في أعناقكم ، فتسألون عنها ” / Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz? Söylediklerinizin şahadeti boynunuza yazılacak ve kıyamet günü bunda sorguya çekileceksiniz.” kısmı kaldı (Itfiyyiş, 2012, s. 1/214-215).

b-) Hükümü Neshedilip Lafzı Devam Eden Ayetler: Kocasını vefat eden kadının iddeti ile ilgili ayet “وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذُرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لَأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ فَإِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ”- “والَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذُرُونَ أَزْوَاجًا” / İçinizden ölüp geriye eşler bırakan erkekler, eşleri için, evden çıkarılmaksızın bir yıla kadar geçimlerinin sağlanmasını vasiyet etsinler. Ama onlar (kendiliklerinden) çıkarılsa, artık onların meşru biçimde kendileri ile ilgili olarak işlediklerinden dolayı size bir günah yoktur. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”- (Bakara, 2/240) bu tür neshe örnek olarak verilebilir. Bu ayete göre kadının beklemesi gereken iddet bir yıl iken bu hüküm bir başka ayetle “وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذُرُونَ أَزْوَاجًا”- “يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا / Sizden ölen erkeklerin geride bıraktıkları eşleri, kendi kendilerine dört ay on gün beklerler.”- (Bakara, 2/234) neshedilmiş ve dört ay on güne indirilmiştir. Bir kişinin on kişiye karşı direnmesini vacip kılan ayet de -“يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ”- “عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِئَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ / Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et. Eğer içinizde sabırlı yirmi kişi bulunursa, iki yüz kişiye galip gelirler. Eğer içinizde (sabırlı) yüz kişi bulunursa, inkâr edenlerden bin kişiye galip gelirler. Çünkü onlar anlamayan bir kavimdir.”- (Enfâl, 8/65) bir kişinin iki kişiye karşı direnmesini emreden ayetle -“الآن خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِئَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا / Şimdi ise, Allah yükünüzü hafifletti ve sizde muhakkak bir zaaf olduğunu bildi. Eğer içinizde sabırlı yüz kişi olursa iki yüz kişiye galip gelirler. Eğer içinizde

(sabırlı) bin kişi olursa, Allah'ın izniyle iki bin kişiye galip gelirler. Allah, sabredenlerle beraberdir.”- (Enfâl, 8/66) neshedilmiştir (Itfiyyiş, 2012, s. 1/215).

c-) Lafzı Neshedilip Hükümü Devam Eden Ayetler: Hz. Ömer (r.a.) der ki Ahzâb sûresinde - zayıf bir görüşe göre de Nur sûresinde- “الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما” / Kadın veya erkek zina ederlerse onları recm edin.” diye okuduğumuz bir ayet vardı. Hz. Peygamber ve biz -bu ayete dayanarak- itiraf, delil veya gebelik olduğunda recmettik. “خروجكم عن آبائكم كفر” / Babalarımızdan başkasına mensubiyet iddia etmeniz küfürdür.” ibaresi de bu çeşit ayetlerdendir (Itfiyyiş, 2012, s. 1/215).

- Nesh ile üç türlü değişiklik meydana gelir: Birinci durum, içkinin mübahlığının kaldırıp mutlak olarak haram kılınmasında olduğu gibi, kolay olanı kaldırıp zor olanı vacip kılma şeklinde olur. Bu durumda neshin bizim açımızdan faydası daha çok sevap kazanmamıza vesile olmasıdır. İkinci durum ise, iddeti bir yıldan dört ay on güne düşürmekte olduğu gibi, zor olanı kaldırıp kolay olanı vacip kılma şeklinde olur. Bu durumda neshin bizim açımızdan faydası dünyevi açıdan rahatlıktır. Üçüncü durum ise, kıblenin Kudüs'den Kâbe'ye çevrilmesinde olduğu gibi, bir hükümü zorlukta denk olan başka bir hükümle değiştirmek şeklinde olur (Itfiyyiş, 2012, s. 1/215-216).

- Nesh, Kur'an'ın sonradan meydana gelmiş olduğuna yani mahlûk olduğuna delildir (Itfiyyiş, 2012, s. 1/216).

- Kıtâl ayetleri olarak bilinen “وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَوَفَّتْهُمُ” / Onları nerede yakalarsanız öldürün” (Bakara, 2/291) ile “فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَحْصُرُوهُمْ وَأَقْعُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ” / Allah'a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin.” (Tevbe79/5) ayetleriyle 70 ayetin neshedildiği iddiası doğru değildir (Itfiyyiş, 2012, s. 1/414).

- Bir hüküm ile ilgili nesh edici anlama gelebilecek birkaç ayet varsa bunlardan ilki nâsîh diye adlandırılır. Diğer ayetler ise tekit edici ayetlerdir (Itfiyyiş, 2012, s. 1/417).

- Bir ayetin başka bir ayeti nesh ettiğini kabul etmek için ya bu durumun bir hadis ile açıkça ifade edilmesi ya da nâsîh addedilen ayetin mensuh addedilen ayeti açıkça nefyetmesi gerekir (Itfiyyiş, 2012, s. 2/107).

- İhbârî hususlarda nesh olmaz. Nesh, ancak ahkâma dair hususlarda olur (Itfiyyiş, 2012, s. 2/23-24, 5/320, 6/328, 363, 14/163, 269).

- Kur'an kendinden evvel nazil olan kitapların nâsîhidir (Itfiyyiş, 2012, s. 2/282).

- Müellif, imkân olması durumunda, ayetler arasında nesh ilişkisi değil de beyan/açıklama ilişkisi kurulmasından yanadır. Örneğin Itfiyyiş'e göre bazı müfessirler tarafından (Beğavi, 1417, s. 2/77; Mahalli-Suyûti, 1431, s. 63; Vahidi, 1415, s. 255) aralarında nesh olduğu belirtilen *يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ* / Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten nasıl sakınmak gerekiyorsa, öylece sakının" (Âli İmrân, 3/102) ayeti ile *وَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ* /O hâlde, gücünüz yettiği kadar Allah'a karşı gelmekten sakının." (Teğâbun, 64/16) ayeti arasında nesh değil de beyan ilişkisi vardır demek evlâdır. Zira ikinci ayet ilk ayeti açıklamaktadır (Itfiyyiş, 2012, s. 2/411). Zina eden kadına ev hapsi cezası öngören Nisâ sûresinin 15. ayeti ile zina edenlere celde cezası öngören Nur sûresinin 2. ayeti arasında da nesh değil beyan ilişkisi vardır (Itfiyyiş, 2012, s. 3/167).

- Itfiyyiş'e göre Kur'an, sünnet ile neshedilebilir (Itfiyyiş, 2012, s. 3/192-193).

- Takyîd ile nesh birbiriyle karıştırılmamalıdır. Örneğin *مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوفِ إِلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ* / Kim yalnız dünya hayatını ve onun süsünü isterse, biz onlara yaptıklarının karşılığını orada tastamam öderiz." (Hud, 11/15) ayetinin *مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ* / Kim bu geçici dünyayı isterse orada ona, dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadar hemen veririz." (İsra, 17/18) ayeti ile nesh edildiği iddiası doğru değildir. Zira ilk ayet ikinci ayet ile takyid edilmiştir. Takyîd ise nesh değildir (Itfiyyiş, 2012, s. 6/355).

- Itfiyyiş, seyf ayetiyle pek çok ayetin mensuh sayılması anlayışına karşı çıkarak tefsirinde pek çok yerde *وَالْآيَةُ غَيْرُ مَنْسُوخَةٍ بِآيَةِ السَّيْفِ* /Ayet, seyf ayetiyle mensuh değildir." (Itfiyyiş, 2012, s. 6/243), *وَأَخْطَأُ مَنْ قَالَ فِي مِثْلِ هَذَا أَنَّهُ مَنْسُوخٌ بِآيَةِ السَّيْفِ* / Bu gibi ayetlerde 'Ayet, seyf ayeti ile mensuktur.' diyen hata etmiştir. " (Itfiyyiş, 2012, s. 7/393), *وَحُكْمُ الْآيَةِ مِمَّا يَسْتَمِرُّ وَلَا يَنْسَخُ* /Ayetin hükmü mensuh olmayıp devam eden hükümlerdendir." (Itfiyyiş, 2012, s. 10/53), *وَالَّتِي هِيَ* / Bu, kıtâl emrinin nazil olmasıyla mensuh saymamak daha iyidir." (Itfiyyiş, 2012, s. 11/76), *وَهَذَا مِمَّا يَوْمَرُ بِهِ وَلَوْ بَعْدَ الْأَمْرِ بِالْقِتَالِ فَلَا حَاجَةَ إِلَى أَنَّهُ مَنْسُوخٌ بِآيَةِ الْقِتَالِ* / Bu, kıtâl emrinden sonra da yapılması emredilen bir husustur. Bu emrin kıtâl ayetiyle mensuh saymaya gerek yoktur." (Itfiyyiş, 2012, s. 16/405), *وَمِثْلُ ذَلِكَ يُقَالُ فِي الْمَشْرُوكِينَ قَبْلَ الْأَمْرِ بِالْقِتَالِ وَبَعْدَهُ، فَلَا نَسْخَ* /Müşrikler hakkında bu gibi ifadeler kıtâl emrinden önce de sonra da söylenir. Bunda nesh yoktur." (Itfiyyiş, 2012, s. 13/183), *وَقِيلَ: الْمُرَادُ التَّحَلُّمُ عَلَيْهِمْ فَقِيلَ ذَلِكَ مَنْسُوخٌ بِآيَةِ السَّيْفِ، وَلَيْسَ كَذَلِكَ، فَان* / Ayetten murat edilenin onlara yumuşak bir üslupla muamele etmek olduğu ve dolayısıyla bu ayetin seyf ayeti ile mensuh olduğu söylenir. Ancak öyle değildir. Hilm ile muamele etmek kıtâl emrinin öncesinde olduğu gibi sonrasında da meşrudur." (Itfiyyiş, 2012, s. 14/50), *وَمِثْلُ الْآيَةِ فِي الْقُرْآنِ كَثِيرٌ، يُقَالُ: أَنَّهُ مَنْسُوخٌ بِآيَةِ الْقِتَالِ، وَلَيْسَ كَذَلِكَ، فَان*

النسخ /Bu gibi ayetler Kur'an'da çoktur. Bunların seyf ayeti ile mensuh olduğu söylenir. Ancak öyle değildir. Zira hatırlatma/öğüt verme neshedilmez. Bundan dolayı neshi söz konusu etmeye gerek yoktur.” (Itfiyyiş, 2012, s. 14/87), “والإقسط لا وأيقسط لا /adalet ile hareket etmek neshedilmez. Ayet, bazılarının iddia ettiği gibi, kıtâl ayetiyle nesh edilmiş değildir.” (Itfiyyiş, 2012, s. 15/20) vb. ifadeler kullanarak bu konudaki görüşünü dile getirmiştir.

- Fıkhî hükümlerde herhangi bir yükümlülükte arttırma yapılmasıyla önceki hükmün nesh edilip edilmediği konusunda fıkıh usûlünde iki görüş vardır. Bana göre ise fıkhî yükümlülükteki arttırma nesh değildir. Örneğin namazın ilk önce iki vakit olarak farz kılındığının belirtildiği ayet -“وَعَدَّ اللَّهُ حَقًّا وَاسْتَعْوِزْ لِذُنُوبِكُمْ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ”- Ey Muhammed! Sabret. Allah'ın vaadi şüphesiz gerçektir. Günahının bağışlanmasını iste. Akşam sabah Rabbini hamd ederek tespih et!”- (Mu'min, 40/55) namazın beş vakit olarak farz kılındığını belirten ayetle -“وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفَيْ النَّهَارِ وَرُفَاً مِنَ اللَّيْلِ”- /Gündüzün iki tarafında ve gecenin gündüze yakın vakitlerinde namaz kıl.”- (Hûd, 11/1) mensuh değildir (Itfiyyiş, 2012, s. 12/369).

Teysir'den yaptığımız nakillerden de görüldüğü üzere Itfiyyiş'in nesh konusuna yaklaşımı genel itibariyle bize göre tatmin edici ve yapıcıdır. Müellif bu konuda ağırlıklı olarak klasik görüşe tâbî olsa da mensuh ayetlerin sayısını azaltmaktan yana tavır takınarak pek çok ayetin iptal edilmesine sebep olan anlayışın önünü kapatmaya gayret etmiştir. Ancak müellifin neshin çeşitleri konusunda klasik görüşe takılıp kalmasının kendisinin bu konudaki olumlu tavrını az da olsa gölgelemektedir. Zira müellif neshin hikmetlerini açıklarken hükmü devam eden bir ayetin lafzının niye neshedildiği konusuna hiç değinmemiş ve bu konuda okuyucuların zihinlerinde oluşabilecek soruları cevapsız bırakmıştır. Aynı durum hükmü neshedilip metni tilavet edilmeye devam eden ayetler konusu için de geçerlidir. Müellif kendince neshin hikmetini açıklamaya çalışmış ancak okuyucunun zihninde oluşabilecek “Hükmü neshedilen ayetlerin bir kısmının metinleri de neshedilirken diğer kısmının metninin neshedilmemesinin sebebi nedir?” vb. soruları cevapsız bırakmıştır.

3. HURÛF-I MUKATTAA

Kur'an'da yirmi dokuz sûrenin başında yer alan ve adlarıyla telaffuz edilen harflerin ortak adına hurûf-ı mukattaa denir. Bu tamlama harf sözcüğünün çoğulu olan hurûf ve “kesilmiş, ayrılmış” anlamındaki mukattaa sözcüğünden oluşmuştur (Duman-Altundağ, 1998, s. 18/401). Mukattaa, “kesmek, bir şeyi bütününden ayırmak” mânasına gelen kat' kökünden

türemiş bir sıfat olup (İsfahâni, 1412, s. 677) söz konusu harfler kelimeyi oluştururken okundukları gibi değil de kendi isimleriyle telaffuz edildiklerinden “bağımsız ve ayrı harfler” anlamında “hurûf-ı mukattaa” diye anılmıştır. Bu harflere aynı sebeple hurûf-ı teheccî adı verildiği gibi sûrelerin ilk harflerini oluşturduklarından evâilü’s-süver ve fevâtihu’s-süver de denilmiş, ayrıca ne mânaya geldikleri veya bu sûrelerin başında hangi amaçla yer aldıkları kesin olarak bilinmediğinden hurûf-ı mübheme olarak da adlandırılmıştır (Cerrahoğlu, 2003, s. 134; Duman-Altundağ, 1998, 18/401). Hurûf-ı mukattaa, yirmi yedisi Mekki ikisi Medeni olmak üzere yirmi dokuz sûrenin başında yer alır.

Hurûf-ı mukattaa konusu tefsir çalışmalarının başlamasından itibaren çokça tartışılan konulardandır (Aydın, 2014, s. 34-35). Âlimler bu harflerin mânası konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bazıları tefvîz yolunu tutarak bunların mânasının sadece Allah tarafından bilindiğini ve herhangi bir delile dayanmadan bunlar hakkında yorum yapmanın yanlış olduğunu belirtmişlerdir. Bu görüşe katılmayarak tevil yolunu tercih eden âlimler ise anlaşılacak için gönderilmiş bir kitap olan Kur’an’da insanların anlayamayacağı şeylerin bulunmasının doğru olmadığını belirtip bu harflerin anlamı ve Kur’an’da yer almasının hikmeti üzerinde çeşitli yorumlar yapmışlardır (İsmail, 1419, s. 205-206; Râzî, 1420, s. 250). Mutezilî âlimler de bu görüşü tercih etmiş ve hurûf-ı mukattaa’yı muhkem ayetler kategorisinde mütalaa etmişlerdir (Öztürk, 2008, s. 71). Konu ile ilgili ayrıntıları çalışmamızın sınırlarını aşmasından dolayı ilgili eserlere* havale ederek bu konunun Teysir’e yansımalarını ele almaya çalışacağız.

3.1. Teysiru’t-Tefsir ve Hurûf-ı Mukattaa

Teysir’i incelediğimizde müellif’in hurûf-ı mukattaa’ya dair net bir fikrinin/tutumunun olmadığını ancak bu harflerin mânasının Allah’tan başkası tarafından bilinmeyeceğini belirten görüşe daha yakın durduğunu görmekteyiz. Örneğin Bakara sûresinin birinci ayetini - الم - tefsir ederken “... وبمعنى... الله هو العالم بمعناه” / Bunun ve diğer hurûf-ı mukattaa’nın anlamını bilen Allah’tır.” diyerek Kur’an’da geçen bütün hurûf-ı mukattaa’yı peş peşe zikredip hurûf-ı mukattaa’nın mânasının ancak Allah tarafından bilinebileceğini belirtmiştir (İtifiyyiş, 2012, s. 1/8). İtifiyyiş aynı kanaati Hicr sûresinin ilk ayetini “الر” tefsir ederken “لا يعلم معناه إلا الله”

* Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Râzî, Mefâtihu’l-Gayb, C.2, s.249-258.; Zerkeşî, el-Burhân..., C.1, s.165-182; Suyûtî, el-İtkân..., C.3, s.24-34; SALİH, Subhi, Mebâhis fi Ulûmi’l-Kur’an, Dâru’l-İlm li’l-Melâyin, 2000, s.234-247; Muhammed Bekir İsmail, Dirâsât..., 205-214; Şimşek, Günümüz Tefsir Problemi, s. 485-493; Cerrahoğlu, Usul..., 134-148; Duman - Altundağ, Hurûf-ı Mukattaa,, DİA, 1998, C.18, s.401-408.

/Allah'tan başkası mânasını bilmez" (Itfiyyiş, 2012, s. 7/343); Arâf sûresinin ilk ayetini "المص" tefsir ederken de "استأثر الله عز وجل بعلمها" /Allah bunun ilmini kendisine has kıldı" (Itfiyyiş, 2012, s. 5/5) ve Şuarâ sûresinin ilk ayetini "طسم" tefsir ederken de "عجزت العلماء عن" /Âlimler bu ve buna benzer harfleri tefsir etmekten aciz kaldılar. Doğrusunu Allah bilir." diyerek daha da açık bir şekilde dile getirmiştir (Itfiyyiş, 2012, s. 10/226). Ancak müellif ilk başta yukarıda yer verdiğimiz ifadeleri kullandıktan sonra zikri geçen dört ayette -ve başka ayetlerde- de bu harflerin anlamı hakkında çeşitli rivayetlere ve kendi yorumuna da yer vermiştir. Örneğin Bakara sûresinin ilk ayetini tefsir ederken "Bu konuda söylenenlerden bir kısmını zikredeceğim." diyerek ط harfinin Allah, ل harfinin de Latîf ismine işaret olduğunu belirten görüşü nakletmiştir (Itfiyyiş, 2012, s. 1/8). Müellif, Hicr sûresinin ilk ayetini tefsir ederken de "Bu harflerin mânasını Allah'tan başkası bilmez." dedikten sonra şu görüşlere de yer vermekten kendini alıkoyamamıştır: "... ya da Allah, Latif, ve Rahim isimlerinin ilk harfleri veya bu harflerden oluşan ancak bu gibi harflerden müteşekkil başka sözlerin aksine mu'ciz olan vahye dikkat çekmek için bu harflere burada yer verilmiştir (Itfiyyiş, 2012, s. 7/343). "المص" ile ilgili olarak da "Bu harfler sûrenin ismi veya Allah'ın isimlerinin ilk harfleridirler. Abdullah b. Abbas'a göre ise bu harflerin anlamı Ben, Allah'ım, bilirim; ben Allah'ım, üstünüm." demektir (Itfiyyiş, 2012, s. 5/5). Şuarâ sûresinin girişinde ise "Âlimler bu ve buna benzer harfleri tefsir etmekten aciz kaldılar. Doğrusunu Allah bilir." dedikten sonra şu görüşleri nakleder: "Muhammed b. Ka'b el-Kurazî der ki ط tûl/uzunluktan, س Kudüs'ten ve م Rahman ismindendir. Başka bir görüşe göre ise طسم Allah'ın tavl/gücü, senâsı/övgüsü ve mülkü veya sûrenin adı olduğu da söylenir (Itfiyyiş, 2012, s. 10/226). Müellifin, hurûf-ı mukattaa'nın mânasının bilinemeyeceğini belirttiikten sonra bu harfler hakkında bu kadar rivayete yer vermesi; bununla da yetinmeyip kendisinin de yorumda bulunması bize göre bir çelişki olup müellifin eleştirilebilecek yönlerindedir.

Müellifin bu konuda dikkat çeken yönlerinden biri de farklı sûrelerde geçen aynı hecâ harfleri ile ilgili bazen "مر مثله / aynısı geçti" ya da "مثل ما مر / daha önce geçtiği gibi" (Itfiyyiş, 2012, s. 13/209) diyerek onlar hakkında hiçbir yorum veya nakle yer vermeden sonraki ayete geçmesi (Itfiyyiş, 2012, s. 7279/); bazen de aynı harflerle ilgili farklı sûrelerde farklı yorum ve rivayetlere yer vermesidir. Örneğin Bakara sûresi ile aynı hecâ harfleriyle başlayan Âl-i İmrân sûresinin ilk ayetini tefsir ederken Bakara sûresinde yaptığı yorumdan farklı olarak şu açıklamayı yaptığını görürüz: "Sûre başlarındaki bu harflerle ilgili ihtilaf meşhurdur. Benim de aklıma bunların yorumuyla ilgili -Allah'ın izniyle- güzel olduğunu umduğum şu yorum geldi: Vahiy nazil olacağı zamanlarda bu harflerin ismi zikredilerek Hz. Peygamberin dikkati

çekiliyordu ve sanki “bu harflerden müteşekkil olan tilavet edip tebliğ edeceğin sûrelerin nüzulüne kalbini hazırla” demek isteniyor.” (Itfiyyiş, 2012, s. 2/236). Bu hususa bir başka örnek olarak da beş sûrenin başında geçen “الر” harfleridir. Müellif bu harflerle ilgili olarak Yunus sûresinde İbn Abbas'tan nakilde bulunarak bu harflerin anlamının “Ben Allah’ım, görürüm.” veya “Rab benim; benden başka Rab yoktur.” demek olduğunu cumhura göre ise الر’nın sûrenin adı olduğunu belirtir. Müellif ayrıca zayıf bir görüşe göre de farklı sûrelerin başında yer alan حم الر, ve ن (الر حم ن) harflerinin Allah’ın Rahman ismine işaret olduğunu nakleder (Itfiyyiş, 2012, s. 6/183). Hûd sûresinde ise الر’nın sûrenin adı olduğunu söylemekle yetinir (Itfiyyiş, 2012, s. 6/327). Yusuf sûresinde ise الر ile “Ey Muhammed! Bu gibi harflerden oluşan sûrelerin nüzulüne hazırlan!” demek istendiğini belirtmiştir (Itfiyyiş, 2012, s. 7/61). İbrahim sûresinde ise “الر” hakkında “Daha önce benzeri geçti veya bu الر’dır. Yani bu sûrenin adı الر’dır.” şeklinde bir görüş belirtmiştir (Itfiyyiş, 2012, s. 7/279). İlginç olan ise daha önce dört sûrede geçen الر’nın son geçtiği yer olan Hicr sûresinde müellifin, “الر” hakkında “Bu harflerin mânasını Allah’tan başkası bilmez, ya da Allah, Latif, ve Rahim isimlerinin ilk harfleri veya bu harflerden oluşan ancak aynı harflerden müteşekkil başka sözlerin aksine mu‘ciz olan vahye dikkat çekmek için bu harflere burada yer verilmiştir.” demek suretiyle en uzun yoruma yer vermiş olmasıdır (Itfiyyiş, 2012, s. 7/349).

Itfiyyiş, mukattaa harfleriyle ilgili daha önce yapılan yorumlara yer verdiğinde bu yorumları hiç kritik etmeden olduğu gibi aktarır. Örneğin “المر” için “Bu harflerin mânasının ‘Ben Allah’ım, bilirim ve görürüm.’ olduğu söylenir.” görüşünü nakleder. Kendisinin bu görüş hakkındaki kanaatini ise belirtmez (Itfiyyiş, 2012, s. 7/216). Yine “طه” ile ilgili olarak da şu görüşlere yer verir:

- “Mücahid, Dahhâk, Hasan, Atâ ve başkalarından rivayet edildiğine göre bunun anlamı “ey adam” veya “ey insan”dır. Bu Süryani veya Kıbtî dili iledir.
- Tâhâ Hz. Peygamberin adı olup “ey Muhammed” demektir.
- Tâhâ demekle “Bu Tâhâ diye adlandırılan sûredir.” demek istenmiştir.
- Tâhâ Allah’ın adı olup “Nefsime kasem ederim” demektir.
- Son olarak da -bize çok garip gelen- şu yoruma yer verir: Tâ, “ve-ta-e”den emirdir. Ha da zamir olup yere râci‘dir. Buna göre Tâhâ’nın anlamı “Yere iki ayağınla bas!” demektir. Zira peygamber o zamana kadar namazı tek ayak üzerinde kılıyordu!

Müellif, yukarıda yer verdiğimiz, bu görüşlerin tümünü kaynaksız ve yorumsuz olarak aktarmış ve herhangi bir tercih belirtmemiştir (Itfiyyiş, 2012, s. 9/113-114). Müellifin, bu tutumunu Yâsîn, Kâf ve Kalem sûrelerini tefsir ederken de sürdürdüğünü görmekteyiz. Yâsîn sûresinin ilk ayeti olan “يس” (Itfiyyiş, 2012, s. 12/8-9) ve Kaf sûresinin başında yer alan “ق”ın (Itfiyyiş, 2012, s. 14/5-6) mânasıyla ilgili dörder; Kalem sûresinin başında yer alan “ن” için ise altı ihtimale yer vermiş (Itfiyyiş, 2012, 15/214) ancak bu ihtimaller arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır.

Teysîr'den yaptığımız alıntılar ve aktardığımız örneklerden de anlaşıldığı üzere Itfiyyiş hurûf-ı mukattaa konusu üzerinde uzun uzadıya durmamıştır. Müellif bu harflerin gerçek ilminin Allah katında olduğunu belirtmesine rağmen çoğu zaman kendinden evvelki müfessirlerin bazı görüşlerini kısaca, kaynak belirtmeden ve kritik etmeden nakletmiş yer yer kendisi de bu harflerle ilgili yorumlar yapmıştır. Kendisinin bu konuda tam manasıyla tutarlı davranmaması ve naklettiği rivayetleri hiç değerlendirmemesi eleştirilmesi gereken hususlardır.

4. KUR'AN'DA MU'ARREB KELİMELERİN VARLIĞI

Tefsir ilminin tartışmalı konularından bir diğeri de Kur'an'da mu'arreb kelimelerin varlığı meselesidir (Cerrahoğlu, 2003, s. 153; Karaaslan, 2011, s. 40/26; Kurtubî, 1384, s. 1/68; Suyûti, tsz., s. 57; Suyûti, 1974, s. 2/125; Tüccar, 1993, s. 8/412). Kısaca arapçalaşmış diye tanımlayabileceğimiz mu'arreb sözcüğü terim olarak ihticâc döneminde Arapça'ya girip birtakım değişikliklere uğrayarak Arapça'nın fonetik ve morfolojik yapısına uygun hale getirilen yabancı kelimeler demektir (Karaaslan, 2011, s. 40/26; Tüccar, 1993, s.8/413). Kur'an'da mu'arreb kelimelerin varlığı meselesi umumiyetle “وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا أَعْجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْلَا فُصِّلَتْ / آيَاتُهُ أَعْجَمِيًّا وَعَرَبِيًّا / Eğer biz Kur'an'ı başka dille vahyetseydik onlar mutlaka, “Onun ayetleri genişçe açıklanmalı değil miydi? Başka dilde bir kitap ve Arap bir peygamber öyle mi?” derlerdi” (Fussilet, 41/44), “إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ / Anlayasınız diye biz onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik.” (Yusuf, 12/2), “وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ قُرْآنًا عَرَبِيًّا / Böylece biz sana Arapça bir Kur'an vahyettik ki...” (Şûrâ, 42/7) ve bu mânaya işaret eden diğer ayetler bağlamında tartışılan bir konudur.

Kur'an'da mu'arreb kelimelerin varlığı konusuyla ilgili görüşleri üç grupta toplamak mümkündür. Aralarında İmam-ı Şâfiî (ö. 204), (Şafii, 1940, s. 40-50), Ebû Ubeyde (ö. 208) (Ebu Ubeyde, 1381, s. 1/17) ve -tefsirinin mukaddimesinde bu konuya bir bölüm ayıran- Taberî'nin (ö. 310) de olduğu (Taberî, 2000, s. 1/13-21) bazı âlimler Kur'an'da Arapça dışında herhangi bir dilden bir kelimenin dahi yer almadığını belirtmişlerdir. Diğer yandan

İbn Abbas (ö. 68), İkrime (ö. 105), ve Zemahşeri'nin (ö. 538) de aralarında olduğu bazı âlimler Kur'an'da Arapça dışı dillere ait kelimelerin yer aldığını belirtmişlerdir (Zerkeşi, 1957, s. 1/288-289). Çağımız âlimlerinden olan el-Hilâlî (ö. 1407) de Kur'an'da mu'arreb kelimelerin olduğunu belirterek bunun sosyolojik arka planını özetle şöyle izah eder: "Bütün büyük milletlerin dillerine diğer milletlerin dillerinden bazı kelimelerin girdiği hususunda filoloji bilginleri ittifak etmiştir. Zira büyük dillere sahip büyük ve köklü milletler toplumsal konumları gereği diğer milletlerle sağlık, eğitim, ekonomi vb. alanlarda ilişki halindedirler. Toplumlar arası bu ilişkilerin o toplumların dillerine yansması da kaçınılmazdır. Araplar o zamanın büyük bir milleti olduğu gibi Mekke de hem dinî hem de ticarî açıdan önemli bir merkezdi. Kur'an'da da sabit olduğu üzere Kureyşliler'in yazın ve kışın ve olmak üzere iki büyük ticaret yolculukları vardı. Bütün bunların sonucu olarak Arapça ile diğer diller arasında kelime alışverişinin olması son derece olağandır. Bunun aksi nasıl tasavvur edilebilir! Bu kadar yoğun ilişkilere giren bir toplumun dili nasıl kilitli ve mühürlü bir kutudaymış gibi kalabilir!" (Hilâlî, 1970, s. 20-22).

Aralarında ibn. Atiyye (ö. 541/1147) (İbn Atiyye, 1422, s. 1/151), Şâtıbî (ö. 790/1388) (Esmerî, 1422, s. 83-85; Şatıbî, 1997, s. 2/102-104) ve Teysir tefsirinin sahibinin de olduğu (Itfiyyiş, 2012, s. 7/63, 8/174, 9/349) bazı âlimler ise iki görüşü telif etme cihetine giderek - İbn Fâris'in (ö. 395/1004) eserinde zikredip isabetli olduğunu belirttiği (İbn Faris, 1418, s. 33) - şu görüşü tercih etmişlerdir: Kur'an'da başka dillerden alınmış kelimeler kökü itibarıyla Arapça olmasa da bazı değişikliklerle Arapça'ya dönüştürülmüş ve bu dilin birer unsuru haline gelmiştir. Kur'an'ın nüzulünden evvel ve Kur'an'ın nüzulü esnasında Araplar bu sözcükleri kullanıyor ve anlıyorlardı. Dolayısıyla bu kelimelerin Arapça olduğunu iddia eden de, kelimelerin kökenini nazara alarak yabancı olduğunu söyleyen de bakış açısına göre haklıdır (Zerkeşi, 1957, s. 1/290). Kur'an-ı Kerim'in nüzulünden önce Arapça'ya girdiği ve arapçalaştığı için bu tür kelimelerin Kur'an'da yer almasıyla yukarıda zikredilen ayetler arasında herhangi bir çelişki söz konusu değildir (Hilâlî, 1970, s. 22; Şatıbî, 1997, s. 2/102-104; Tüccar, 1993, s. 8/412).

4.1. Teysiru't-Tefsir ve Kur'an'da Mu'arreb Kelimeler

Teysir'i Kur'an'da mu'arreb kelimelerin varlığı bakımından ele aldığımızda müellifin görüşlerini şu şekilde özetlememiz mümkündür:

İtfiyyiş “إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ” / Anlayasınız diye biz onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik.” (Yusuf, 12/2.) ayetini tefsir ederken Kur'an'ın Arapça nazil olmasının anlamını şöyle izah etmiştir: Bu ayeti “Kur'an'ın çoğunluğu Arapça'dır.” veya “Kur'an'ın üslubu Arapça'dır.” diye tevil etmeye gerek yoktur. Kur'an'ın tamamı Arapça'dır (İtfiyyiş, 2012, s. 8/174). Kur'an'ın baştan sona Arapça olması demek o dönemde yaşayan Araplar'ın lisanı ile indirilmiş olması demektir. Kur'an'da geçen bütün kelimeler o dönem Arapları'nın konuştuğu ve anladığı kelimelerdir. Yabancı bir kültüre ait bir şeyden bahsederken o şeyi kendi diliyle ifade etmek kişiyi konuştuğu dilden başka bir dil ile konuşmuş olması anlamına gelmez. Ayrıca Araplar başka dillere ait kelimeleri ta'rib ediyorlardı. Kur'an'da Araplar'ın kullandığı başka dillere ait kelimeler ya da Allah'ın kendilerinden bahsettiği acemlere ait kelimeler vardır. Örneğin İbn Abbas'a göre “حصب” zenci dili ile olup “حطب / odun” demektir Bu tür kelimeler de günlük dilde konuşulması bakımından Arapça sayılır (İtfiyyiş, 2012, s. 9/154).

İtfiyyiş'e göre ta'rib ıslah etmek demek olup Araplarca kullanılan mu'arreb kelimeler - Şatıbî'nin de Muvafakât adlı eserinde belirttiği gibi (Şatıbî, 1997, s. 102-104) - artık Arapça'dır. Bu tür kelimelerin Kur'an'da yer almasının Kur'an'ın Arapça oluşuna halel getirmez. Örneğin bir görüşe göre “ميزان/terazi” sözcüğü Rum dilinden ta'rib edilmiş ve Kur'an'da yer almıştır. Lübâb'da ise bu kelimenin Arapça olduğu belirtilmiştir. Doğru olan da budur (İtfiyyiş, 2012, s. 7/174).

Müellif mevcut haliyle Arapça'ya uygun olan kelimelerin mu'arreb olduğu iddialarına karşı olduğunu belirtmiş (İtfiyyiş, 2012, s. 14/272) ve bu tür iddialarda bulunan kişileri hataya düşmek ve isyan etmekle nitelemiştir (İtfiyyiş, 2012, s. 15/360). Örneğin “أبريق / ibrikler” sözcüğü “بريق” sözcüğünden türemiş olan “إبريق” sözcüğünün çoğuludur. Bu kelimenin mu'arreb olduğunu iddia edip “آب - ريز” kelimelerinden türediğini söylemenin bir mânası yoktur (İtfiyyiş, 2012, s. 14/272). İtfiyyiş “وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ” ‘Ey yeryüzü! Yut suyunu’ denildi.” (Hûd, 11/44) ayetinin tefsirinde de “الْبَلْعِي” sözcüğünün anlamını açıklarken “وزعم بعض أن البلع الازدراد لغة حبشية وبعض أنه بمعنى الشرب لغة هندية ، وكل من فسر القرآن بغير لغة العرب فهو من المغرقيين في الجهل ، إلا ما قام دليله ، Bazıları البلع kelimesinin Habeşçe olup hızlıca yutmak anlamında olduğunu; bazıları da bu kelimenin Hind dilinde içmek demek olduğunu iddia etmiştir. Kim bir delil göstermeksizin Kur'an'ı Arapça dışında -bir dile nisbet ederek- tefsir ederse o tümüyle cehalete batanlardandır.” diyerek aynı hususa dikkat çekmiş ve sağlam bir delil olmadıkça Kur'an'da geçen kelimelerin Arapça'dan başka bir dile nisbet edilip tefsir edilmesine şiddetle karşı olduğunu belirtmiştir (İtfiyyiş, 2012, s. 6/404). İtfiyyiş “أواب” kelimesinin izahını yaparken de “Bazıları bu kelimenin Habeşçe olduğunu ve tesbih eden anlamına geldiğini

söyler. Arapça'da mânası olan bir kelimenin yabancı bir dile nisbet edilip tefsir edilmesi şaşılacak bir şeydir.” diyerek olur olmaz her kelimeye mu'arreb deyip buna göre mâna vermeye karşı olduğunu belirtmiştir (Itfiyyiş, 2012, s. 12/175).

Itfiyyiş'e göre Kur'an'da geçen mu'arreb kelimeler ile ilgili olarak dile getirilen “Bu kelimeler Arapça ve diğer diller arasında ortak kelimelerden olup yabancı dillere aidiyetiyle meşhur olmuş kelimelerdir.” görüşü zayıf ve merdut bir görüştür (Itfiyyiş, 2012, s. 7/63).

Teysir'den yaptığımız alıntılar ve verdiğimiz örneklerden de anlaşıldığı gibi Itfiyyiş'i Kur'an'da Mu'arreb kelimelerin varlığı konusunda yukarıda yer verdiğimiz görüşlerden üçüncü görüşe dâhil edebiliriz. Bize göre bu konuda onun -Mustafa Derviş (Derviş, 1994, s. 183-184) ve Çakmaktaş'ın (Çakmaktaş, 2009, s. 85) çalışmalarında iddia edildiği gibi- net bir görüşe sahip olmadığını ve bu konuda çelişkili görüşler dile getirdiğini iddia etmek doğru değildir. Çakmaktaş'ın, müellifin eserinden alıntı yaparken cümlenin yarısını alıp buna hüküm bina etme yanlısına düştüğünü görmekteyiz. Zira çalışmasında müelliften “Bazıları ayette geçen أَبَارِيقٌ kelimesinin mu'arreb olduğunu iddia eder. Ben bütün mu'arreblik iddialarından uzağım...” (ibaresini naklederek müellifin “Kur'an'da mu'arreb kelimeler yoktur.” görüşünde olduğunu belirtmiş ardından da müellifin başka ayetlere yaptığı tefsirlerden alıntı yaparak Kur'an'da mu'arreb kelimelerin olduğunu kabul ettiğini belirtip müellifin bu konuda çelişki içinde olduğuna işaret etmiştir (Çakmaktaş, 2009, s. 85). Oysa müellifin cümlesinin tamamı “وأنا برئ من دعوى كل تعريب لما قبلته العربية بلا تعريب” (Itfiyyiş, 2012, s. 14/272) şeklinde olup Çakmaktaş'ın ima ettiği ile hiçbir alakası yoktur. Müellifin asıl görüşü ise -yukarıda ayrıntılı olarak izah ettiğimiz gibi- iki görüşün telifi şeklindedir Derviş'in çalışmasına baktığımızda ise kendisinin Çakmaktaş'ın düştüğü hataya düşmeyip müellifin cümlesinin tamamını naklettiğini ancak bu cümleden yanlış bir çıkarımda bulunarak müellifle ilgili haksız bir yargıya vardığını görmekteyiz (Derviş, 1994, s. 184).

SONUÇ

Nesh, Huruf-ı Mukatta ve Kur'an'da Mu'arreb kelimelerin varlığı ile ilgili konular, Ulumu'l-Kur'an'ın en tartışmalı konularındandır. Itfiyyiş de Teysiru't-Tefsir adlı eserinde bu konuları detaylı bir şekilde ele almış ve görüşlerini ilgili ayetleri tefsir ederken ortaya koymuştur.

Nesh konusu Teysir'de müellifin takdir edilmesi gereken konulardan biridir. Itfiyyiş'in nesh konusuna yaklaşımı genel itibariyle tatmin edici ve yapıcı olduğu anlaşılmıştır. Müellif bu konuda şekil yönünden ağırlıklı olarak klasik görüşe tâbî olsa da mensuh ayetlerin sayısını

azaltmaktan yana tercihte bulunarak pek çok ayetin pasifize edilmesine sebep olan anlayışın önünü kapatmaya gayret etmesi takdir edilecek bir tavidir. Ancak müellifin neshin çeşitleri konusunda klasik görüşe takılıp kalmasının kendisinin bu konudaki olumlu tavrını az da olsa gölgelemektedir. Zira müellif neshin hikmetlerini açıklarken “hükmü devam eden bir ayetin lafzının niye neshedildiğini, hükmü neshedilen ayetlerin bir kısmının metinleri de neshedilirken diğer kısmının metninin neshedilmemesinin sebebini” hiç açıklamamış ve bu konuda okuyucuların zihinlerinde oluşabilecek soruları cevapsız bırakmıştır.

İtfıyyiş'in, Teysir'de çelişkiye düştüğü hususlardan biri hurûf-ı mukattaa konusudur. Kendisi hurûf-ı mukattaa'nın mânasının bilinemeyeceğini belirtmesine rağmen bu harfler hakkında çok sayıda rivayete yer vermesi, yer verdiği rivayetleri hiç değerlendirmemesi ve kendisinin de bazen yorumda bulunması bir çelişki olup müellifin eleştirilebilecek yönlerindedir.

Müellif, tefsirinde mu'arreb kelimeler konusu üzerinde durmuş ve bu konuda tercihini bize göre de isabetli olan “Araplarca kullanılan mu'arreb kelimeler artık Arapça'dır. Bu tür kelimelerin Kur'an'da yer almasının Kur'an'ın Arapça oluşuna hâlel getirmez.” görüşünden yana kullanmıştır. İtfıyyiş'e göre Kur'an'ın Arapça olması o zamanki muhatapların günlük hayatta kullandığı ve dolayısıyla anladığı kelimelerden oluşması demektir. Bu da Kur'an'ın Arapça oluşuna münâfi değildir.

KAYNAKÇA

- A'veşt, B. (t.y.). *Muhammed b. yusuf itfıyyiş hayâtuhu, âsâruhu'l-fıkriyyah ve cihâduhu*. Mektebetu't-dâmirî li'n-neşri ve't-tevzi'.
- Aydın, İ. (2014). *Kur'an ilimleri ve tefsir usûlü*. Tibyan Yayıncılık.
- Bârizi. (1418). *Nâsihu'l kur'ani'l-aziz ve mensuhuhu*. Muessesetu'r-Risâle.
- Beğavî. (1417). *Meâlimu't-tenzîl fi tefsiri'l-kur'an*. Dâru't-Taybe li'n-Neşri ve't-Tevz'i.
- Birişik, A. (2006). Nesh. *Dia*. (c.32, s. 584-586). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Cerrahoğlu, İ. (1996). Garibu'l-Kur'an. *Dia*. (c.13, s. 379-380). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Cerrahoğlu, İ.(2003). *Tefsir usûlü*. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Çakmaktaş, N.(2009). *İbâzî müfessir ettafeyyîş ve teysîru't-tefsir adlı eseri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erişim Tarihi: 20.12.2017, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>,
- Çetin, A. (2006). Nesh. *Dia*. (c.32, 579-581). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Dede, M. F. (2018) *Kur'an'ın ibâzî yorumu (itfıyyiş'in teysiru't-tefsir'i örneği)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

- <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> Erişim Tarihi: 20.12.2020.
- Derviş, M. (1994). *Menhecu's-şeyh muhammed b. yusuf itfiyyiş fi tefsirihi teysiru't-tefsir*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ürdün Üniversitesi. Erişim Tarihi: 20.12.2017, <https://media.tafsir.net/ar/books//1777/6742.pdf>,
- Dihlevî. (1986). *el-Fevzu'l-kebir fi usulu't-tefsir*. Daru's-Sahvetu.
- Duman, M. ve Altundağ, M. (1998). Hurûf-ı Mukattaa. *Dia*. (c.18, s. 401-408). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ebû Ubeyde. (1381). *Mecâzu'l-Kurân*. Mektebetu'l-Hânci.
- Esmerî. (1422). *Me'e'l-imam ebî ishak eş-şatbî fi mebâhis min ulûmi'l-kur'an ve tefsirihi*. Câmiatu'l-İslâmiyye.
- Halîlî. (1984). *Cevâhiru't-tefsir envâr min beyâni't-tenzîl*. Mektebetu'l-İstikame.
- Hilâlî. (1970). *Me veka'a fi'l-kur'an bi gayri lügati'l-arab*. el-Câmiatu'l-İslâmiyye.
- İsfahânî. (1412). *el-Müfredât fi garîbi'l-kur'an*. Dâru'l-Kalem.
- İtfiyyiş. (2011). *Teysiru't-tefsir*. Dâru't-Tevfikîyye li'n-Neşri ve't-Tevzî'.
- İbn Atiyye. (1422). *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsiri'l-kitêbi'l-aziz*. Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye.
- İbn Faris. (1418). *es-Sâhibi*. Müessesetu Muhammed Ali Baydûn.
- İbn Manzûr. (1414). *Lisânu'l-arab*. Dâru Sâdır,
- İlhan, A. (1992). Bedâ. *Dia*. (c.5, 290-291). Türkiye Diyanet Vakfı.
- İsmail M. B. (1419). *Dirasât fi ulûmu'l-kur'an*. Dâru'l-Menar.
- Karaaslan, N. (2011). Ta'rib. *Dia*. (c.40, 26-28). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kırca, C. (1988). Bir ayetin ışığında molla hüsrev'de iman amel problemi, *Diyanet İlmi Dergisi*, 24 (1), s.36-46.
- Kurtubî. (1384). *el-Cami' li ahkâmi'l-kur'an*. Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye.
- Mahallî & es-Suyûtî. (t.y.). *Tefsîru'l- imâmeyn el-celâleyn*. Dâru İbn Kesîr.
- Nehhâs. (1408). *el-Nasîh ve'l-mensuh*. Mektebetu'l-Felah.
- Öztürk, M. (2003). Tefsir tarihinde özgünlüğün adı: ebû muslim el-isfahânî, *İslâmiyât*, 6 (2), s.123-140.
- Öztürk, M. (2008). *Kur'an'ın mutezîlî yorumu*. Ankara Okulu Yayınları.
- Râzî, F. (1420). *Mefatihü'l-ayb*. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi.
- Subhi Salih. (2000). *Mebâhis fi ulûmi'l-kur'an*. Dâru'l-İlm li'l-Melâyin.
- Suyûtî, C. (1974). *el-İtkân fi ulûmu'l-kur'an*. el-Heyetu'l Mısriyyetu'l-Ammetu li'l-Kutub.
- Suyûtî, C. (t.y.). *el-Mühezzeb fi mâ vekae fi'l-kur'ani mine'l-mu'arreb*. Mektebetu'l-Fedâle.

Şafîî. (1940). *er-Risale*. Mektebetu'l-Halebi.

Şatıbî. (1997). *el- Muvafakât*. Dâru İbn Affân.

Şimşek, M. (1986). kur'an'da nesh meselesi, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, s.235-248.

Şimşek, M. (1997). *Günüümüz tefsir problemleri*. Esra Yayınları.

Taberî. (2000). *Câmiu'l-beyân 'an Tevili Âyi'l-Kur'an*. Muessesetu'r-Risale.

Tüccar, Z. (1993). Dahîl. *Dia*. (c.8, 412-413). Türkiye Diyanet Vakfı.

Vâhidî. (1415). *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitêbi'l-azîz*. Dâru'l-Kalem.

Zerkeşi. (1957). *el Burhân fî ulûmu'l-kur'an*. Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyyeti.

Zürkânî. (t.y.). *Menâhilu'l-irfân fî ulûmu'l-kur'an*. Matbaatu İsa ve Şurekeuhu.